

50; 9. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.45. – С.366 – 368; 10. История рабочего класса УССР. – К., 1967. – Т.2. – С.105; 11. Поляков Ю.А. Переход к непу и советское крестьянство. – М., 1967., Развитие аграрной теории в СССР (20 – 30-е годы). – М., 1983; 12. Коммунист. – 1923. – 3 февраля; 13. Радянське село. – 1924. – 22 серпня; 14. ЦДАВО України, ф.2605. – оп.2. – спр.99. – арк.22; 15. Вопросы шефства. – 1925. - №1. – С.18 – 19; 16. Вопросы шефства. – 1926. - №6. – С.11; 17. Коммунист (Харьков). – 1925. – 14 февраля; 18. «Геть неписьменність!» // Орган Всеукраїнської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності при Управлінні Політпросвітом УРСР. – Харків. – 1924. - №1. – С.2; 19. Історія Української РСР. – К., 1982. – С.267.

О.А.Коляструк

ПАРАДОКСИ ТА УРОКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ 20-30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Вивчення виняткового за своїм значенням політичного явища в історії Радянської України 20-30-х років - *українізації* – у наш час перейшло від етапу первісного нагромадження матеріалу та описовості до аналітично-синтетичного узагальнення та переосмислення в умовах оновлення української державності та національного суверенітету 90-х років ХХ століття. Проблема ця знаходить переосмислення не тільки в колах професійних істориків, але й серед культурологів, політологів, соціологів, етнографів, мистецтвознавців. Такий інтерес закономірний, тому що українізація 20-30-х років має свої наслідки практично у всіх галузях національного суспільного буття і понині. Це по-перше. По-друге, національно-культурні проблеми, що їх доводиться розв'язувати за сучасних умов, особливо мовні, певною мірою подібні до нагальних завдань, вирішуваних радянською владою та більшовицькою партією в Україні в часи їх утвердження. Для української інтелігенції 20-30-х років цей період був добою переоцінки цінностей, розчарування в традиційному “народолюбстві”, а з іншого боку – часом боротьби проти русифікації в підрадянській Україні.

Огієнкові настанови про те, що без мови “нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації нема державності”¹ залишаються актуальними і у наш час. Та надмірне обстоювання “фортеці мови” може знову стати пасткою для патріотів насамперед тому, що симптоми своєрідної сакралізації мови на сучасному етапі вже присутні. Суто українським явищем, похідним від сакралізації національної мови, є наділення її міфологічними якостями чи, навпаки, демонізація окремих граматичних форм або навіть літер². Зразком цього може слугувати багатолітня ідеологічна боротьба навколо українського правопису (спершу в кінці 20-х –на початку 30-х років – боротьба з “націоналістичним” правописом Скрипника, а згодом канонізація цього правопису в діаспорі та спроби його новонавернення в сучасній Україні). Міфічних коннотацій набуло вживання слів “советський”, “КГБ” (тобто української транслітерації російських термінів) замість нормативних “радянський”, “КДБ”, що має символізувати чужий, нав'язаний іззовні характер радянського режиму. Такі “мовні ігри” небезпечні неусвідомленим відстороненням від суттєвих проблем культури в цілому і мови зокрема.

Задумана більшовиками політика “коренізації” для зміцнення своєї влади через партійні і радянські адміністративні органи вийшла за свої межі і перетворилась на осмислений місцевою партійною верхівкою процес та стихійно була підхоплена національно свідомими силами в Україні, а ще ширше підтримана творчою інтелігенцією. Через це її не припустимо оцінювати як вузько партійне чи ідеологічне явище в українській історії. Тому, по-третє, вона справді має бути осмислена як культурно-національний феномен в умовах блокування самостійного державного і суспільного життя республіки.

Історія доводить, що саме культурна зрілість суспільства почасти визначає обставини політичного, економічного, соціального життя народу. Культурні реформації можуть вплинути на всі інші прояви суспільної діяльності відчутніше за матеріально-технічні прогресивні нововведення. Відомо, що до проголошення партійно-державної політики в Україні розпочалась “неофіційна українізація” або “передукраїнізація”. Вона

була започаткована діяльністю Просвіт, які в національному середовищі, в першу чергу серед селянства, були дуже популярними. Ще в липні 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило директиву “завоювання” Просвіт. Та “завоювання” Просвіт не вдалося. Більшовики просто не мали для цього відповідних інтелектуальних сил. В Просвітах цілковито панувала українська інтелігенція. “Репрезентуючи інтелігенцію, ці Просвіти являють собою величезну загрозу радянській владі і всьому пролетаріату на селі”, - таку оцінку їм дали на всеукраїнській нараді завідуючих відділами губкомів у лютому 1922 року³. Було організовано політичну, моральну, організаційну, фінансову облогу Просвітам. Та вони продовжували свою діяльність і гуртували навколо себе селянство. Їх “самовільна українізація”, не підпорядкована більшовицькому контролю, за своєю суттю була небезпечною. Так, центральний орган партійної преси засвідчував: “Ідеологічний вплив української інтелігенції, що почасти має національні ухили, на трудящі маси, особливо на селянство, все більше і більше поширюється. Створюється пряма загроза можливого відриву широких селянських мас і певної частини пролетаріату від нашого партійного керівництва”⁴. Тому владі слід було вдатися до альтернативної просвітницької політики, щоб завоювати селянство на свій бік і нейтралізувати вплив інтелігенції.

Офіційна українізація створювала легітимні умови для розвитку української культури. Саме за умов державної політики українізації зник підсвідомий стан пригніченості і дискомфорту мільйонів українців, зумовлений раніше нерівноправним становищем української мови та культури. Отже, по-четверте, ігнорування досвіду визначальних культурних етапів в житті народу прямо чи опосередковано позначається на подальшій його долі. По-п’яте, Україна залишається поліетнічною державою і понині, збереження міжетнічної толерантності і миру є обов’язковою умовою її подальшого процвітання. Українізаційна доба пропонує низку доцільних технологій добросусідських взаємин між корінним населенням та нацменшинами, а також вказує на небезпеки при порушенні міжнаціонального балансу.

Дослідники вважають, що на кінець 20-х рр. накреслився певний національний консенсус: українські політичні лідери надавали широкі політичні права меншинам, натомість національні меншини (це в меншій мірі стосувалося російського населення) готові були визнавати домінуючі позиції українців в республіці. Національні антагонізми не зникли, але політика “коренізації” сприяла пригасанню старих вогнищ національної ворожнечі. Все це створювало умови переростання українською політичною нацією рамок української етнічної спільноти. Адже відстоювати українські інтереси бралися не лише етнічні українці, а й представники інших національностей, що проживали на території України. Принагідно згадаємо, що два головні представники “національного ухильництва”, Хвильовий і Волобуєв, були етнічними росіянами. З критикою шовіністичних позицій московського керівництва і на захист позицій українських націонал-комуністів виступила також група українських діячів – євреїв (Гуревич, Кулик, Лівшиць, Равич-Черкаський). Якби вдалося закріпити процеси взаємотолерування “великих” і “малих” націй по українізації, то не довелось би, вочевидь, протиставляти поняття “український народ” та “народ України”. По-шосте, набутий за роки радянської влади вантаж русифікації виявився ще важчим, ніж в підросійській Малоросії дожовтневого часу. Камуфляж інтернаціоналізму притупив почуття національної приналежності та здатність націоідентифікації. Саме в період українізації стала витворюватись національна українська ідентичність, яка базувалась, всупереч сподіванням національної інтелігенції не на міцній національній свідомості не на “українській ідеї”, навіть не на старанно виплеканій “соборній літературній мові” (якою більшість українців за паспортом не володіють і сьогодні), а лише на досвіді існування в радянському українському інституційно-культурному просторі. Та саме ця ідентичність вперше стала спільною для всіх українців (незалежно від місця проживання, ідейних переконань чи навіть мови щоденного спілкування)⁵. Досвід дерусифікації 20-30-х років може бути принагідним і у справі відновлення національної окресленості як українців, так

і інших народів в Україні. З іншого боку, національно-культурне відродження, а також паралельна розбудова національної (автокефальної) церкви сприяли підсиленню процесу національної самоідентифікації українців і підвищенню рівня усвідомлення власної соціально-психологічної окремішності. Процес соціально-психологічної самоорієнтації на макрорівні “я/не я” набув і національного змісту⁶. Тому, по-сьоме, соціально-психологічні зміни, започатковані українізацією, відбилися на менталітеті українців і допоки ще дають про себе знати в свідомості та поведінці.

I, по-восьме, проведення українізації збігалось з радянською індустріалізацією, яка, в свою чергу, сприяла модернізації нації, її перетворенню з селянської спільноти на модерну націю. Саме в цей час в Україні відбувся нечуваний стрибок урбанізації. Створення розгалуженої україномовної інфраструктури (школи, інститути, преса, театри тощо) спинило процес русифікації населення у великих містах Сходу та Півдня України. У результаті масової міграції сільського населення частка українців зростає між 1923 і 1933 роками з 38 до 50% у Харкові, з 7 до 31% у Луганську, з 16 до 48% у Дніпропетровську, з 28 до 56% у Запоріжжі. В цілому українці на 1939 рік становили більшість міського населення – 58,1 відсотки⁷.

У 1929 році С.Диманштейн доводив, що приплив корінного населення до міст у добу індустріалізації – в контексті політики, яка не лише не перешкоджає, а й сприяє її культурному розвитку, – дав українській культурі безприкладну в історії нагоду для розвитку. Маючи під собою урбаністичну основу, в якій їй відмовляли в минулому, маючи змогу одержувати державну допомогу і маючи ширшу, ніж будь-коли, аудиторію – внаслідок ліквідації неписьменності та поступу в освіті, – українська культура та мова повинні не лише розквітнути, а й дедалі більше відрізнятись від культури інших націй, надто Росії. Диманштейн відзначив, що “мова сучасних українських письменників сягнула такого щабля свого розвитку, що може бути незрозумілою для тих із нас, хто знає українську мову лише на основі російської”⁸. Такий розвій, за його прогнозом, мав би вивільнити відцентрові сили.

В Україні процес українізації змістив наголос у витворенні модерної національної самосвідомості з села в місто. Індустріалізація, швидке розростання міст і політика сприяння кадрам українського походження руйнували психологічні відмінності між українським і новим⁹. За таких умов відроджена національна свідомість могла непомітно мімікрувати, набувати нетрадиційних форм, ставати “радянською свідомістю”. Слід також відзначити, що процес “перетравлення” селянської психології прибулих в міста був дуже прискореним зовнішнім тиском ритму життя, тому набуття нової психології було неглибинним, хаотичним, неусвідомленим, а тому мінливим і нестабільним через свою штучну набутість.

Слід підкреслити, на нашу думку, також і те, що терористично-репресивні методи, за допомогою яких “згортали” українізацію, мали наслідком ряд вад та збочень в політичній свідомості та культурі українців. Процес “згортання” був тривалим і своєрідно оформленим. Після розгрому “скрипниківщини” в 1933 році не йшлося про повне заперечення набутків наркомату освіти в справі українізації, продовжувало зберігатися поле боротьби з ймовірним ворогами радянської влади. Офіційні установи діяли за інерцією (аж до кінця 30-х років не було видано циркулярів, що скасовували чи, навпаки, спонукали українізацію), продовжували подавати звіти про хід впровадження української мови в діловодство, освіту, пресу, театр, кіно тощо. У такий спосіб нові успіхи на цьому терені при потребі звітності про боротьбу з “націонал-шкідниками” автоматично обертались зворотнім результатом. За традицією, офіційно боротьба велася не проти “українців, а проти націонал-ухильників”¹⁰. Зовні український культурний розвиток мав тривати в суворо соціалістичній формі. Новопризначений з Москви лідер українських комуністів П.Постишев в роки короткого затишшя 1935-1936 років (пауза в смузї терору) лицемірно піддавав критиці своїх однопартійців: “Останнім часом партійці заходилися деукраїнізуватися і навіть перестали говорити українською мовою. Слід підкреслити, що

ці люди ллють воду на млин наших ворогів. Це дуже серйозно, і ми мусимо приділити цьому питанню неабияку увагу... Нині в нас багато гарних українських кадрів, - це наші робітники, наші колгоспники, наша українська інтелігенція. Проте їх – радянських українських кадрів – аж надто мало в нашій партії. Ми повинні набрати ці кадри... Нам треба більше українізувати партосвіту і не лише в мовному плані: наші партійці мають вивчати українську історію, культуру, економіку”¹¹. Зрозуміло, що на індивідуально-психологічному рівні це формувало риси прилаштування, лякливості, угодовства, нарешті, нечесності і зрадливості. Слід додати до цього, що, як правило, ворогів знаходили або серед інтелігенції, або серед представників інших партій, які, хоч і роззброїлись, але залишились потенційними суперниками. Таким чином міцніла непорушна єдність трудящих класів – робітників та селян, згадування про інтелігенцію як соціально вартісну силу ставало непотрібним, а з цим і вона сама.

Збіг припинення українізаторської політики з трагедією голодомору цілком контекстивне в політиці більшовиків. Боротьба проти “українського буржуазного націоналізму” мала в своєму розгортанні дві соціальні цілі – самостійне українське селянство та національно свідому інтелігенцію. Трагедія українського селянства була трагедією національною. Сам Сталін зрештою писав: “...селянство становить головну армію національного руху... Без селянства не може бути міцного національного руху”¹². Якщо у 1920-х роках радянський режим пішов на українізацію, то в першу чергу тому, що боявся селянських заворушень. Коли в 1932-1933 роках розгорнувся наступ на українське селянство, українська еліта, покликана до життя українізацією, стала на його захист. Евальд Амменде, аналізуючи це питання, писав: “Найширші кола української інтелігенції розгорнули боротьбу; вчителі, студенти, радянські службовці, всі, хто вважав за свій обов’язок протестувати проти дальшого виснаження країни. Майбутні історики муситимуть визнати, що під час кампанії проти українців навесні та влітку 1933 року радянський режим зіткнувся з об’єднаним народом, щільним фронтом, що охоплював усіх – від найвищих радянських урядовців до найбіднішого селянства”¹³. Можна навіть стверджувати, що українізація, породжена селянством, згинула разом з ним.

На 1933 рік національний інтелект був настільки препарований репресивними операціями проти інтелігенції (“справи” СВУ, СУМ, УНЦ, УВО, УАПЦ), знесиленим, що, як і після зламу хребта нації – селянства, Україна не в силі була почуватися здоровою, здатною до організованого опору. Від початку 30-х років будь-який вияв української національної свідомості, навіть коли він не виходив за межі узвичаєних норм радянського життя, викорінювався і нищився. Українську еліту, що могла стати осередком національного незадоволення, було ліквідовано. Можна сказати, що українізація стала полем адаптування української свідомої частини населення до вимог політичного режиму. Ті, що не піддалися “щепленню”, не змогли без цієї вакцинації далі існувати в системі, вони були приречені на моральну або фізичну смерть, у кращому випадку, на еміграцію, зовнішню або внутрішню. Українізація в дійсності не помістилася в прокрустове ліжко офіційної програми. Визначена як ідеологічне оформлення українського національного руху, партійно-радянська українізація не змогла впоратись із стихією волевиявлення народу конструктивним шляхом, тому і була піддана брутальному припиненню, хоча офіційного документа про її припинення так і не було видано.

Врешті-решт всі вирішальні удари по всіх основних напрямках радянської політики були завдані в кінці 20-х – на початку 30-х років. Індустріалізаційний план України було остаточно і безповоротньо прив’язано до центру саме на рубежі цих десятиліть, з будь-якими ілюзіями українських більшовиків щодо самостійного економічного керівництва було покінчено на ґрунті боротьби з “волобуєвщиною” та викриттям “філіалів” шахтинської справи. Адміністративно-командна модель економіки радянської держави не могла б бути дієвою без української ланки.

Швидка індустріалізація значно посилила адміністративні функції зрусифікованих міст і приваблювала мільйони українців-селян. Масова міграція з сіл у міста руйнувала

відмінності в національному плані між зрусифікованим містом і традиційно українським за духом селом, інтегрувала і консолідувала окремі регіони, що складали УРСР. Дедалі більше українців ставали городянами, вони втрачали свій тип культури і не в змозі були створити новий, переймаючи сурогатні форми культури та поведінки. Новоприбульці ставали робітниками, службовцями, членами профспілок, комуністичної партії. Диктат офіційної ідеології в містах призводив до психологічної уніфікації, масовізації настроїв і почуттів. З іншого боку, він стратифікував суспільство на “праведників” і “відступників” своєї ідеології, насаджував нетерпимість, виснажував традиційну толерантність українців. Сурогатні класові цінності зруйнували вщент набуті віками етнічні цінності. Слід визнати, що втрата нашим суспільством екзистенційного характеру моральних норм розпочалась саме в добу індустріалізації та радянської українізації. Можна навіть сказати, що нова людина в радянському суспільстві була деморалізована в загальнолюдському розумінні – вона втратила потребу зв'язання з національними ідеалами, вона була позбавлена навіть суду власного сумління, тому що директивно-масові моральні постулати знеособили конкретно переживаючу особистість.

Колективізація на селі мусила перервати сподівання українського селянина на індивідуально-приватне господарювання. Потенціал трударя мав бути використаний на користь держави, але не для громадян цієї держави. Родючі ґрунти та діяльне населення України мали слугувати системі. Дрібнобуржуазність сільського виробника в ідеологічному обґрунтуванні нової держави була ворожою та шкідливою, тому з нею слід боротися всіма революційними заходами. Винищення “куркулів та підкуркульників” в ході масової колективізації було логічним заходом в боротьбі з українським національним сепаратизмом як на індивідуально-особистісному рівні, так і на рівні соціальної спільноти.

Нарешті, уніфікація культурного життя виключала національні особливості, їх наявність унебезпечувала стабільність ідеологічної єдності суспільства. Ліквідація носіїв національної ідентифікації тому проходила в площині боротьби з українізацією. Контрукраїнізація була тільки прикриттям жорстокої боротьби проти ядра української нації, з її інтелектуальною елітою, в цілому з будь-якими проявами українства.

На зламі 20-30-х років опір українізації посилювався і через те, що антиукраїнські сили в республіці відчували зміну політичного курсу і перейшли у наступ. Авангард в ньому вели силові структури, в першу чергу органи НКВС, які за кадровим складом були неукраїнськими (хоча і очолювані українцем В.Балицьким), їм “не боліло”, кого вони знищують, вони не розумілися на проблемі національної визначеності, тому що наріжним каменем у фундаменті їх свідомості був класовий принцип.

Хо́да українізації мала також міжнародний резонанс. Ще на ХІІ з'їзді РКП(б) йшлося про те, що вирішення національного питання в СРСР повинно слугувати за взірець практичної діяльності іншим робітничим партіям. Українська діаспора в Європі та за океаном пильно стежила за соціальними змінами в Україні, тому сталінський апарат ретельно обдумував заходи коренізації саме в цій республіці. Припуститися грубих помилок не можна було ще й тому, що культурні перетворення, проведені попередниками більшовиків в Україні в 1917-1920 роках, не могли бути зігнорованими та не продовженими хоч певною мірою. Зворотня хо́да в культурно-національній галузі викликала б природне незадоволення, що погрожувало б вийти за межі культурної політики, перерости в політичний протест проти влади. Варто згадати і те, що в Європі в цей час наступила доба стабілізації, і більшовицькі сподівання на розвій світової революції були розвіяні. Зміцнення свого режиму треба було шукати шляхом мобілізації внутрішніх резервів.

Українізація *по-радянськи* передбачала створення переважно національного за складом адміністративного апарату управління в державі по всій вертикалі, керованого центром та слухняного йому. Українське населення в складі СРСР відіграло особливу роль. У 1926 році з 69 млн неросіян, які проживали в Союзі, українців було 31 млн (44%). За своєю чисельністю вони перевершували всі інші національності, включно з

радянськими мусульманами і наступною найбільшою спільнотою (після росіян та українців) – білорусами. У 1931 році в УРСР мешкало 31,4 млн чол., тим часом як у всіх інших неросійських республіках – лише 18,7 млн чол.¹⁴ Такі демографічні показники вказують на політичне значення України в Радянському Союзі. Загострена увага центру до України ще раз довела відому історичну сентенцію про те, що доля імперій вирішується не в центрі, а на периферії.

Більшовицька українізація мала на меті створення дисциплінованого республіканського загону ВКП(б), цілком відповідного вимогам статуту при беззастережному дотриманні їх. Партії більшовиків це потрібно було, щоб зберегти контроль над політичним життям важливої для Москви республіки. Поступництво на національно-культурному терені було вимушеним, але необхідним, аби уникнути соціального вибуху. Це поступництво могло компенсувати почуття провини за поразку в революції національній інтелігенції, таким чином нейтралізувавши її ворожість до режиму. Тактичний маневр спрацював – вибуху в другій половині 20-х років не сталося¹⁵. Мета видавалась досягнутою на кінець 20-х років – питома вага українців в кадровому складі партійно-державного апарату зросла, збільшилось число українців в самій партії, відсоток росіян поступово став знижуватися.

Але саме в цей час виявився один з парадоксів в справі українізації. Як уже йшлося, задумана як апаратна і партійна акція, українізація вийшла за межі вузькоадміністративної та внутрішньопартійної справи, перетворилась на національно-культурний рух, збігаючись з ренесансними глибинними течіями нереалізованої, невичерпної творчості народу, що історично вимушений був тамувати свій потенціал національної культури через політичну неубезпеченість державного існування.

Розквіт громадсько-культурного життя 20-х років мав своїм безпосереднім корінням період недовготривалої української державності. Натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що погрожував некерованістю для більшовиків. Партія, що прагнула свого узаконення і закріплення в Україні, опинилась перед нестримним рухом національного відродження. Проголошені в ході українізації свободи для української мови, культури зробили легітимним процес національної творчості, а партія знову опинялась на узбіччі цього буремного потоку. Баланс сил був знову не на користь більшовиків. Вони розуміли, що логіка культурного відродження призведе до усвідомлення потреби політичного ренесансу, що аж ніяк не ставила за мету КП(б).

Парадоксальність ситуації полягала ще й у тому, що впродовж 15 років після української революції 1917 – 1920 років, яка зазнала поразки значною мірою тому, що не мала міцної бази в містах, радянська влада створила таку базу за допомогою індустріалізації та українізації. Але це призводило до поступового підриву російської гегемонії в містах, сприяло певному розриву в них між українською та російською культурами. Тобто введення двох програм одночасно (індустріалізації та українізації) створило реальну загрозу сталінським спробам установити своє політичне панування й командно-адміністративну економіку “згори”¹⁶. Тому вже в 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне “викладання російської мови в усіх навчальних закладах України”¹⁷. В результаті попри всі успіхи українізації на кінець 20-х років в Україні біля 1,5 млн зросійщених українців продовжували називати своєю рідною мовою російську¹⁸. Тому можна цілком впевнено твердити, що українська мова та культура були приречені на смерть в містах України через політичні причини. Тому з соціально-національним плюралізмом мало бути покінчено. Відтепер Кремль став ототожнювати модернізацію з перевагою російської культури та російськомовності. Якщо в 20-х роках неросійське населення ще могло сприймати себе як сучасне, то на кінець 30-х років передовими і перспективними вважались лише російськомовні громадяни. Радянізація українізації поглиблювалась – двомовні українці тепер стали мати переваги не в українському, а радянському сенсі питання.

Ще одним важливим чинником в метаморфозах національної політики більшовиків в 20-30-х роках, доволі впливовим, була внутрішньопартійна боротьба. На зорі політики українізації авторитет Сталіна в партії не був абсолютним, але, як відомо, менше десятиліття йому знадобилось, аби стати "другим Леніним" для однопартійців. Перші колізії в кадровій розстановці на Україні сталися саме в середині 20-х років, коли із лебедівською штучною "боротьбою двох культур" було покінчено, тому що Сталін отримав перемогу над зинов'євською опозицією, тому речником і проводирем партійно-апаратної українізації став Л.Каганович. Він був потрібен як послідовний і прискіпливий виконавець верховної волі і як неперевершений апаратник. Уже в 1926 році в абсолютній більшості початкових шкіл викладання велося українською мовою, почалися зміни у вищих навчальних закладах. У республіці виходило 50 газет українською мовою (всього 82), тираж яких становив 612 тис. примірників (наклад російськомовних газет - 420 тис. примірників). За рік частка книжок, що видавалася Держвидавком України українською мовою, збільшилась з 20 до 79%. Питома вага українців серед членів профспілок перевищила 40%, комсомолу - 67%¹⁹.

Зіткнення, що невдовзі за призначенням генсеком КП(б)У, виникло у Кагановича із О.Шумським, було досить прогностичним: воно виявило, що, по-перше, ставленик вождя ні на йоту не відступить від ортодоксального курсу, не припустить жодної модифікації національної політики в Україні і, по-друге, головне, не дозволить національно свідомим силам в республіканській організації взяти справу національного життя під свій контроль. Гадаємо, що засудження О.Шумського за потурання "хвильовизму" та згодом його усунення з посади наркома освіти було однією з перших спроб тоталізації як партійного, так і суспільного життя. Примітно, що вже на червневому пленумі ЦК КП(б)У про українізацію було заявлено, як про чинник зростання націоналізму²⁰. Окрім цього, Л.Каганович висунув тезу про те, що в Україні в умовах диктатури пролетаріату буржуазно-націоналістична ідеологія і культура будуть випереджати в темпах розвитку пролетарську ідеологію і культуру²¹, з чого випливали цілком зрозумілі практичні висновки. Це було однією з перших заявок на "обмеження" українізації, зробленою під час її ж розгортання. Одночасно формувався жупел "націонал-ухильництва", що пізніше і прислужиться згортанню українізації. Не випадково до кінця 20-х рр. питання про українську національну опозицію на засіданнях Комінтерну ставилось п'ять разів. "Шумськизм", "хвильовизм", "волобуєвщина", "яворщина", "скрипниківщина", розгром КПЗУ, грандіозні чистки і терор в компартії України у 1933-1938 роках - це лише окремі етапи її приборкання, а з нею і всього українського загалу.

Контроль над українським загоном комуністичної партії був надзвичайно важливим для центру. Третій за чисельністю осередок ВКП(б) після Москви і Ленінграду, компартія України нараховувала в своїх лавах найбільший відсоток кваліфікованих робітників. На початку 20-х років вона була безумовно віддана центрові. На кінець 20-х років, оскільки її лідери могли об'єднати своїх членів за національною ознакою, центр став вважати компартію України ненадійною і навіть нелояльною.

Ще одним завданням партійної українізації було поглинання більшовиками українських течій комуністичної думки, уніфікація їх з російським комунізмом. Боротьбисти, надто авторитетні серед свідомого українства, були використані більшовиками для заглиблення в гушавину національного життя. Слід погодитись з думкою М. Поповича про те, що ні боротьбисти, ні винниченківці не визначали курсу українізації²². Та вони, обіймаючи ключові посади в справі українізації, на нашу думку, створювали відповідну атмосферу довіри і обнадійливості. Шляхетність боротьбистів не дозволила їм засумніватись в щирості декларованої волі українській культурі. Вони з відповідальністю та наполегливістю поставились до виконання покладених на них завдань, навіть йдучи на компроміси, але задля національної справи. Лише окремим патріотам вдалося бути далекоглядними щодо більшовицьких програм в національній справі. Йдеться про певні здогадки М.Скрипника (його теза про "подвійну бухгалтерію" в

національному питанні), які він сам силоміцно приборкав в собі, очоливши українізацію після О.Шумського. Незламною постаттю залишався лише академік С.Єфремов. Найбільш трагічною постаттю в цій справі ілюзійних сподівань нам видається М.Грушевський. Нині історики ставлять питання, чи не була українізація провокацією українських національних сил²³. В закордонній історіографії почасти вживається термін “обманна українізація” у тому сенсі, що ця політика від початку була лише прикриттям російського шовінізму²⁴.

Відповіді на це питання однозначно вкрай складно. Вважаємо, що спочатку, на апаратному рівні, не ставилось завдання визначити потенційних противників в ймовірній наступній боротьбі за владу. Влада більшовиками була взята “всерйоз і назавжди”, йшлося про закріплення цієї влади будь-якою ціною. Вкотре спрацював революційно-авантюрний принцип – “ввяжемся в бой, а дальше видно будет”. Та розв’язана боротьба виявилась складнішою за апаратну рокировку фігур, вона висвітлила глибинність українського сподівання на самостійність і здатність до реанімації національної ідеї за щонайменш сприятливих умов.

Національне самоусвідомлення виразилось в бурхливому культурному розвитку: в багатоманітному літературному процесі, який за формами, образами, стилем, течіями та ідейним звучанням посів своєрідне місце в світовій літературі того часу. Імена М.Хвильового, М.Зерова, М.Куліша, Ю.Яновського, Б.Антоненка-Давидовича, П.Тичини, М.Рильського, М.Івченка, А.Любченка, О.Влизька, В.Мисика та багатьох інших засвідчували оригінальність і вартісність літературного ренесансу; у досягненнях в галузі образотворчого мистецтва й кіно (М.Бойчук та його школа, Г.Нарбут, авангардисти; О.Довженко, Дзига Вертов та ін.), на терені музичного і оперного мистецтва в особі М.Леонтовича, а також в галузі театру та драматургії (театр “Березіль” Леся Курбаса, п’єси М.Куліша); в плідних здобутках ВУАН; в організації видавничої справи (Державне видавництво України, кооперативні видавництва “Рух”, “Книгоспілка”, письменницьке видавництво “Маса” та ін.); в створенні преси (періодика та радіо); в налагодженні освітньої мережі всіх рівнів переважно україномовної; у формуванні власних національних спеціалістів тощо. За таких обставин бюрократичний варіант українізації був надто тісним і поверховим, щоб бути задовільним. Крім того, апаратна українізація проводилась кустарно, почасти людьми, далекими від народу та його культури. Вони припускались грубих помилок, чим викликали справедливу реакцію здорових національних сил. Якраз оприявлення цих сил висунуло перед більшовиками проблему, якої вони не передбачали, розпочинаючи політику коренізації. Поява такого суперника, який прилучився до справи українізації з відповідним наданням їй нового поглибленого сенсу, вимагала нової переорієнтації та постановки нових завдань. Устами одного з літературних героїв Микола Куліш відверто визначив цю новозбагнену мету українізації: “Вся їхня українізація для того, щоб виявити всіх українців, а потім разом “шльопнути”²⁵. За умов наростання тоталітарних тенденцій боротьба проти національно самостійних (читай: сепаратистських) сил була просто-таки необхідною.

На нашу думку, варто підкреслити, що зовнішньополітична ситуація навколо СРСР, його міжнародна ізоляція зумовила посилення централістських тенденцій, бо тільки внутрішня монолітність була єдиною протизагою об’єднаній ворожості буржуазних країн світу. Такий вибір – жертвування внутрішньою демократією заради зовнішньої стабільності – був найпростішим в тактичному арсеналі більшовиків, він виявився і найрезультативнішим. Слід визнати, що такий шлях був єдино можливим при пануючій ідеологічній доктрині. У 30-і роки СРСР перетворився на унітарну державу з федеративним фасадом, збережені національні інститути підтримували національну свідомість тією мірою, наскільки вона не заважала монолітності держави. Гіперцентралізація вела до гальмування багатонаціонального розмаїття, до потужної підтримки російської мови і всього російського як єдино прогресивного та гідного наслідування та життя. Зміщення акцентів вартості призвело пізніше до формування імперсько-провінційної моделі взаємин центру та республіканських окраїн. А ще

трагічнішим було закріплення такої ж моделі свідомості народів СРСР, в тому числі і українців, рецидиви якої маємо і в сьогодні. Адже провінційність, як соціокультурний феномен, визначає не лише просторова віддаленість від “всесвітньо-історичних ініціатив”, а й глуха закапсульованість у позачасі.

На межі 20-30-х років центральну частину національної проблеми становило економічне питання. “Ліквідація “провінціального становища” нашої мови, нашої літератури, нашої культури,- саме в цей час підкреслював М.Волобуєв,- взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку продукційних сил, забезпечення її становища оформленого й закінченого національно-господарського організму, остаточної відмови розглядати її як просту суму районів єдиної економіки СРСР. На цьому боці національної проблеми слід зосередити увагу, щоб небезпечні тенденції конкуренції між двома (українською та російською) економіками не було використано ворожими нам силами для роз’єднання великого братерського співробітництва всіх націй. Такий рецидив національної ворожнечі, вже не на мовно-культурному, а на економічному ґрунті, – є річ можлива... Не слід забувати, що Україна є не лише “Південь СРСР”, не можна, не припустимо забувати, що вона й є Україна!”²⁶. Про це центр і не забував. В Москві вже відбувалась закрита суперечка між російськими та українськими економістами в процесі підготовки плану індустріалізації, вже по суті пріоритети були визначені.

Економічна мобільність в перекиданні кадрів з однієї “гарячої” (передової) будови на іншу була безпосереднім підґрунтям уніфікації мовної підготовленості спеціалістів. З цим пов’язана і вимушена секуляризація неросійських кадрів від їх національних мов, через те що в інший спосіб реалізація кар’єри та й просто талантів виявлялась неможливою. Посилюючи контроль над індустріалізацією економіки й здійснюючи російсько-центристську політику, держава ефективно підривала можливості працевлаштування та підтримки національних кадрів, в такий спосіб гальмуючи їх розвиток або штовхаючи їх на національне безпам’ятство і ренегатство. З іншого боку, це призвело до неконтрольованого відтоку здібних українців за межі Батьківщини, а згодом і до практики “дренажу мізків” – зумисного відбору кращих інтелектуальних сил для центру. Розпочалась нова хвиля лінгвоциду у всіх його модифікаціях: відмови від української мови як мови ділового спілкування та документації, поширення ареалу вживання суржика, зведення мови до рівня хатнього вжитку, врешті заперечення вартості і літературної мови.

Національна мова, як відзначає в своєму дослідженні Ентоні Д.Сміт, є одним із засобів зв’язку ідеології з “масовими почуттями”²⁷. Радянській владі така мова могла б перешкодити в її прагненні досягнення монолітності населення країни, тому і був відновлений уварівський принцип “народності”, знову тлумачений як русифікація. Тридцять років завершуються апофеозом радянської русифікації, подальшим обмеженням комунікативних можливостей української мови. Її заступила офіційна мова, яка, нарешті, була теж покручем російської. Тоталітаризм виробив “спеціальний словник”, невідомий жодній національній лексикографії. Його ознаками була псевдометафоричність, шаблонність, ідеологічна дзвінкість, лозунгова стереотипність, громіздка абривітурність тощо. Тоталітарний сленг, як ідеологічна зброя системи, витворювався в умовах контрукраїнізації і відобразив цей процес зокрема в антонімічному ряді: “боротьба з класовим ворогом” означала винищення українського народу та його інтелектуального ядра, “боротьба з буржуазним націоналізмом” була по суті нівелюванням національної та історичної пам’яті, “будівництво світлого майбутнього” насправді було руйнацією здорового соціального організму, зведенням його до організаційного елемента великої державної машини.

Мова за таких умов ставала засобом деморалізації суспільства, його одурманення і обдурювання. Ідеологічні абстраговані штампи сприяли перетворенню людей в німих істот, неспроможних ні збагнути “новояза” (за Орвелом), ні тим більше спілкуватися ним. Проти слова справжнього, живого, в таких умовах велась боротьба справді смертельна.

Українці воліли почути свого слова, за нього його речників знищували. Ефект навіювання страху теж спрацював на терені лінгвоциду, а з ним і національної самоідентифікації народу.

Сучасна мовна культура, яка є безпосереднім показником поведінки, регулятором міжлюдських відносин у найрізноманітніших побутових та суспільних ситуаціях, своїм низьким рівнем значною мірою “завдячує” селекційній роботі радянських ідеологів-лінгвістів. Крайня збідненість українського мовлення є опосередкованим наслідком її ідеологічного переслідування в 30-і роки.

Окремо в цьому ключі заслуговує на роздум такий аспект, як роль засобів масової інформації в радянській українському суспільстві. По-перше, відзначимо, що в умовах національного відродження преса (періодика, радіо) була справді способом національної самоідентифікації (комунікативна теорія нації К.Дойча)²⁸, вона зв'язувала україномовне населення в єдину спільноту, давала можливість зрозуміти себе як національне ціле. Турботи і проблеми робітника Криворіжжя, скажімо, ставали близькими і нагальними для трудящих селян Полтавщини саме шляхом ознайомлення з ними через пресу. До цього, розкидані в просторі і загублені в часі, українці отримали можливість збагнути свою національну подібність попри заняття, соціальну приналежність, регіональну самобутність, долаючи діалектні межі на основі загальнозрозумілої літературної мови друком.

Преса була найвлучнішим інструментом гуртування народу. Не дивно, що Ленін називав газету колективним агітатором, пропагандистом і організатором. Тому преса стала у більшовиків ідеологічною зброєю. Опанувавши інструментом впливу на маси, можна було сподіватися на результат цього впливу. Принагідно нагадаємо, яке значення надавали лідери тоталітарних держав (Муссоліні, Гітлер, Ленін) таким новітнім комунікативним засобам, як радіо та кіно. Ці останні могли діяти і на неписьменних, могли створювати ефект слухового та зорового враження, а отже, були найкращими засобами впливу та переконання.

Тому, по-друге, засоби преси опинилися в епіцентрі національної політики більшовиків. Інформаційний простір в Україні з приходом радянської влади монополізовувався нею послідовно і швидко – спочатку закрито було всі альтернативні більшовицьким видання (під виглядом “боротьби за економію паперу”), далі створено єдиний центр поширення інформації і щільну мережу цензури на всіх рівнях. Українізована періодика лише короткий час (середина 20-х років) більш-менш відбивала національні справи, вже в ході “літературної” та “журналістської” дискусії 1925-1927 років були обмежені свобода думки і слова, були піддані уніфікації форма і зміст газет і часописів всіх рівнів та напрямків. У цей же час була проведена чистка журналістських кадрів, керівники періодичних видань набули статусу номенклатурних працівників партійно-радянського апарату, стали підзвітними відповідним комітетам КП(б)У, всю свою діяльність зв'язуючи з вказівками згори.

Робселькорівський рух, що був витворений в ході українізації преси невдовзі був поставлений під контроль різних контролюючих інституцій при виданнях, а також органів юстиції. Україномовні газети під кінець 20-х років переважно більшістю калькували центральні російські видання, відповідно дозуючи матеріали республіканського та місцевого призначення і походження. Контроль над пресою став тотальним і, відповідно, вона перетворилась з виразника громадської думки на інструмент партійно-державної політики і елемент системи. За таких обставин українська преса в справі українізації – контрукраїнізації відіграла роль “приводного паса” партії. Про те, як вплинув 1933 рік на українську періодику, найкраще сказав секретар ЦК КП(б)У М.Попов у своїй промові на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року: “Окремим товаришам здається, що ліквідація перегинів означає ліквідацію українізації... Але тепер в деяких місцях помічаються тенденції загального механічного переведення газет, що обслуговують робітників, на російську мову... Механічне переведення газет, що обслуговують

робітників, на російську мову було б, безперечно, виявом російського великодержавного ухилу²⁹. Попри ці офіційні застереження переведення газет на російську мову впродовж 30-х років було помітним. У 1931 році 89% республіканських газет були україномовними. На 1940 рік кількість їх зменшилася до 69%³⁰. Щодо журналів, то 1930 року налічувалась 261 українська назва (85% загальної кількості журнальних видань України³¹).

Таке скорочення україномовної преси означало, що українська мова не могла правити за підйому модернізації. Ті, хто хотів досягнути до знань та сучасної думки, мусили дедалі частіше вдаватися до російської мови. Зміст видань різко змінився. Газети й часописи, які раніше чітко обстоювали національні цінності і були підйомами національної мобілізації, тепер зосередили свою увагу на боротьбі з найменшими виявами української індивідуальності. Одноманітні заклики до переконання плану та панегирики на честь Сталіна заповнювали сторінки й російської преси. Проте в Україні справи стояли ще гірше. Коментування національної справи зводилося головним чином до розтлумачення тези про те, що Україна може набути розквіту, чи то культурного, чи то економічного, лише через посередництво Росії. Українська культура і думка, яким відмовили в незалежному існуванні, були зведені до куцого провінціалізму, навіть за стандартами сталінського СРСР. Водночас в республіці прискорювався російський культурний вплив. Було заборонено понад 200 українських п'єс, закрито численні театри, тим часом як число російських театрів зросло з 9 у 1931 році до 30 на 1935 рік³².

З проведеного огляду можна зробити наступні висновки. Період історії та культури України, що хронологічно збігається з добою партійно-державної політики коренізації, є одним із найбільш суперечливих і складних, який вирізняється великими набутками і водночас є надзвичайно трагічним. На цьому історичному етапі українцям вдалося збагнути свою національну ідентичність на ґрунті власної мови та культури, але так і не досягти свого вивершення в державному сенсі. Двадцять роки стали українським ренесансом, що, на біду, в тридцять був розстріляним і винищеним. Досвід цього етапу ще раз доводить, що національні намагання самовизначення могли б бути закріпленими або в разі незалежності і самостійності економічного життя, або в разі дійсного толерування національних інтересів в союзно-федеративній державі. Сучасна культурна ситуація засвідчує, що низка як позитивних, так і негативних соціокультурних характеристик українців була закладена в 20-30-і роки і на рівні національного менталітету, і на індивідуально-особистісному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Огієнко І. Наука апро рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства.- Жовква, 1936.-С.3; 2. Грищенко О. «Своя мудрість»: національні міфології та «громадянська релігія» в Україні.-К.,1998.-С.67; 3. Касьянов Г.Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля.-К.,1992.- С.74; 4. Коммунист. –1924.- 20 сентября; 5. Касьянов Г. Вказана праця.- С.153; 6. Касьянов Г. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-і – 30-і рр.: соціально-психологічний фон.- Другий міжнародний конгрес українців:Львів, 22-28 серпня 1993 р.-Доповіді і повідомлення.- Історія.-Ч.ІІ.- Львів,1994.- С.50; 7. Кравченко Б.Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття.-К.,1997.-С.74, 156; 8. Диманштейн С.Проблеми національної культури и культурного строительства в национальных республиках // Вестник Коммунистической академии.-1929.- №XXXI.- С.122; 9. Лібер Дж., Черниш Н. Соціально-політичні та національні процеси в Україні в 20-30-ті роки // політологічні читання.-1992.-№2.- С.209; 10. Постишев П.П.Підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У і завдання партійної роботи // Більшовик України.- 1936.- №3.- С.27; 11. Постишев П. О некоторых задачах марксистско-ленинского образования // Коммунистическая революция. – 1935.- №3.- С.10; 12. Цит за: Кравченко Б. Вказана праця. – С.168; 13. Там же.; 14. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття.-К.,1996.- С.169; 15. Даниленко В.М.Згорання «українізації» і посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті Радянської України в 30-і рр.// Україна ХХ ст: культура, ідеологія, політика. - К., 1993.- С.99; 16. Лібер Дж.,Черниш Н. Вказана праця.-С.210; 17. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.75, арк.197; 18. УСРР в цифрах. Статистичний довідник.-Харків,1936.- С.160; 19. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал.- 1989. - №3. - С.46-55; 20. ЦДАГО України – ф.1, оп.20, спр.2258, арк.69; 21. Див.: Панчук М.І., Діброва С.С. 20-30-і: Документи, факти.

свідчення // *Комуніст України*. - 1990. - №4. - С.75; 22. Попович М. Нарис історії культури України. - К., 1999. - С.579; 23. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // *Дашкевич Я. Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе*. - К., - 1993. - С.78-88; 24. *Історія України* / Кер. авт. кол. Ю.Зайцев. - Львів, 1998. - С.257; 25. Куліш М. Мина Мазайло // *Твори*. - К. 1992. - Т.1. - С.126; 26. Волобуєв М. До проблеми української економіки // *Більшовик України*. - 1928. - №3. - С.86; 27. Сміт Е.Д. Національна ідентичність. - К., 1994. - С.81; 28. Див.: Шпорлюк Р. *Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста*. - К., 1998. - С.15; 29. Попов М.М. Перетворити Україну на зразкову республіку. Промова на листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // *Червоний шлях*. - 1933. - №10. - С.183; 30. *Преса Української РСР 1917-1966. Статистичний довідник*. - Харків, 1967. - С.112-113; 31. *Печать СССР за 50 лет. Статистический сборник*. М., 1967. - С.192; 32. Кравченко Б. Вказана праця. - С.184.

О.Є. Зубко

УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМ. М. ДРАГОМАНОВА В ПРАЗІ, 1923-1933 РР. (КОРОТКИЙ ЕКСКУРС ДЕСЯТИЛІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)

Початок 20-х років нинішнього століття був насичений драматичними подіями в житті української наукової спільноти, яка по завершенні першого етапу визвольних змагань новітнього періоду опинилась у вимушеній еміграції. І одним з малодосліджених моментів історії національної діаспори залишається процес становлення системи закладів вищої освіти на теренах міжвоєнної Чехо-Словаччини. Насамперед, йдеться про Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова (Далі-УВП).

Розглядаючи процес консолідації інтелектуального потенціалу серед новоприбулих національних елементів та вироблення ними відповідної адаптації до нових умов існування, дослідник має змогу розв'язати проблему визначення реального вкладу цієї еміграції в боротьбу за відродження української державності.

Власне, як історичне явище, УВП ім.М. Драгоманова ще не був об'єктом спеціального комплексного дослідження, за винятком, хіба що, праці Ів. Мірного¹, яка є унікальною з фактологічної точки зору. Хронологічно й певною мірою тематично найближчою до неї є праця С. Наріжного², Зібрані і викладені в ній дані про наукові установи, матеріали до біографій багатьох визначних представників української еміграції, зокрема вчених, без перебільшення можна віднести до розряду енциклопедичних, без яких не обійдеться жоден дослідник цих питань. Та найбільший науковий інтерес для автора становили відповідні фонди Центрального Державного Архіву Вищих Органів Влади та Управління України³, що були утворені на основі багатой колекції документальних матеріалів Празького архіву-музею визвольної боротьби. Зібрана емігрантами колекція впродовж всього міжвоєнного періоду та частково в роки другої світової війни, після звільнення Праги в 1945 році, в своїй більшості була вивезена до СРСР. Серед використаних автором найновіших публікацій: дослідження Євсеєнко І.В.⁴, Стремидла В.І.⁵, Бублик Т.В.⁶, а також матеріали конференції, присвяченої 75-тій річниці з дня заснування УВП ім.М. Драгоманова в Празі, яку в листопаді 1998 року організувало громадське об'єднання "Українська Ініціатива в Чеській Республіці".⁷

Засновником Педагогічного Інституту виступив Український Громадський Комітет (далі-УГК) - перша допоміжна організація українських емігрантів, створена в липні 1921 року есерами шаповалівської течії. Мету і завдання, які ставилися при цьому, знаходимо в одній із промов Микити Шаповала до керівництва даного навчального закладу: "Головною, й навіть єдиною причиною нашого дотеперішнього неуспіху в боротьбі за визволення українського народу було те, що в масі він є аморфна напівсвідома національність, якій багато бракує того, щоб стати зрілим суспільним організмом-державною нацією, що ми називаємо повною нацією. Наша нація має велетенські запаси потенціальної суспільної енергії, а не має того, що є